

## Substantiva

Na cestě do románských jazyků došlo ve jmenném systému k podstatným změnám. Mezi nejdůležitější patří nahrazení systému pádových koncovek předložkami a vytvoření členu. Nejprve se budeme věnovat substantivům. Řada věcí platí i pro ostatní jména (adjektiva, zájmena), mají však navíc svá specifika. Proto se o nich zmíníme zvlášť.

### ZMĚNY V RODU, ZÁNİK NEUTRA

Kolísání v rodu nebylo v latině ničím neobvyklým. Některá maskulina měla v plurálu staré kolektivum na *-a* (*iocus – ioca*). Rovněž původní systém, ve kterém maskulina a feminina byla životná a neutra neživotná, neodpovídal skutečnosti. Neživotná byla i řada maskulin a feminin.

Objevují se tendence přiřadit neutra **k maskulinům** a rozdělovat jména na maskulina a feminina podle **formativních prvků** (*-a-* feminina, *-o-* maskulina), např. jména stromů na *-us* přešla k maskulinům. Některá neutra přešla **na základě plurálu** zakončeného na *-a* k **femininům**, např.:

- *folium / folia* > šp. *hoja*, it. *foglio, foglia*, fr. *feuille/fueille*, port. *folho/folha* „list“;
- *lignum / ligna* > it. *legno/legna*, šp. *leño/leña* „dříví“;
- *fortia* „statečné činy“ > it. *forza*, šp. *fuerza*, fr. *force*, prov., kat. *forsa*, port. *força* „síla“.

Tendence k dělení „maskulina na *-o* a feminina na *-a*“ je pozorovatelná i mimo oblast neuter. Některá feminina 3. a 4. deklinace, např. *socrus, nurus, neptis*, se analogicky připodobila k ostatním femininům s *a* kmenem, např.:

- *socra* > šp. *suegra*, st. fr. *suire, suegre* „tchýně“;
- *nura* > šp. *nuera* „snacha“;
- *nepta* > šp. *nieta*, kat., port. *neta*, prov. *nepta* nebo *neptia* > fr. *nièce*, lad. *ñetse* nebo *nepotia* > rum. *nepoăta* „vnučka“.

V románských jazycích funguje neutrum jen velmi omezeně. Vyskytuje se u zájmen a členu. Některá substantiva sice přešla k maskulinům, ale uchovala si původní tvoření plurálu neuter *-a*. Z dnešního pohledu se tak jeví jako „nepravidelná“. Jedná se např. o *bracchium – braccia* > it. *braccio – braccia*, st. fr. *braz – brace* „paže“. Plurál neuter na *-ora* se zachoval v rumunštině, např. *tempus – tempora* > rum. *timp – timpuri*.

Podle Väänänen (1982: 184–185) nebyl zánik neutra rychlý. Přetrvalo podle něj až do začátku románských jazyků (takový mezník je samozřejmě problematický, pravděpodobně mluví o 7. – 8. století).

### DEKLINACE

#### Redukce počtu deklinací

Latina měla sice pět deklinací, ale substantiv čtvrté a páté nebylo mnoho. Patřilo k nim však několik důležitých slov, např. *manus* a *dies*. V latině (a to i v literární) se setkáváme s **kolísáním** mezi první a pátou deklinací a mezi druhou a čtvrtou deklinací, viz dojice *planities/planitia* nebo *materies/materia*. Situace pro snížení počtu deklinací byla připravena.

Substantiva **čtvrté deklinace** byla většinou maskulina zakončená na *-us* a přecházela tedy **ke druhé deklinaci**. Substantiva **páté deklinace** byla většinou feminina a přecházela tudíž **k první deklinaci**.

Výsledkem do románských jazyků je redukce deklinací na tři. Několik románských substantiv se vyvinulo přímo z tvarů od páté deklinace, např.:

- *rem* > fr. *rien* „nic“;

- *faciem* > šp. *haz* „líc, tvář“ se vyvinulo přímo z páté deklinace, ale it. *faccia* „líc, tvář“ předpokládá tvar *faciam* od první deklinace.

## System pádů

Podíváme-li se do románských jazyků, na první pohled vidíme, že došlo k významným změnám.

### Stav v románských jazycích

Většina románských jazyků má jeden tvar pro singulár a jeden pro plurál. Tyto formy se často vyvinuly z původního akuzativu singuláru a plurálu, např.:

- *amicum* > šp. *amigo* „přítel“, *amicos* > šp. *amigos* „přátelé“;
- *amicam* > it. *amica* „přítelkyně“, *amicas* > it. *amiche* „přítelkyně“.

Proto se v etymologii románských slov často uvádí latinské slovo ve tvaru akuzativu. Některé románské formy se však vyvinuly i z jiných pádů. V italštině a rumunštině vychází např. tvar plurálu maskulin 2. deklinace systematicky z latinského nominativu plurálu (lat. *caballi* „koně“ > it. *cavalli*, rum. *cai* „koně“).

Také některá další jednotlivá substantiva vycházejí z původního nominativu–vokativu, a to hlavně jména osob (např. *deus* > šp. *dios* „bůh“ nebo *homo* > it. *uomo* „člověk“).

Redukce tvarů pouze na dva (jeden pro singulár, druhý pro plurál) neproběhla všude. Ve **staré francouzštině** a **provensálštině** se zachoval **system dvou pádů**: jeden tvar pro **podmět** (starý nominativ) a druhý (většinou starý akuzativ) pro **ostatní pády**. Tento systém byl však omezen **pouze na maskulina typu *murus*** a výběrově na některá další substantiva (např. *turris* > st. fr. *tors*, *turrem* > *tor* „věž“):

	lat.	stará fr.		lat.	stará fr.
sg. nom.	murus	<b>murs</b>	pl. nom.	muri	<b>mur</b>
sg. ak. (obl.)	murum	<b>mur</b>	pl. ak. (obl.)	muros	<b>murs</b>

System dvou pádů u některých substantiv francouzština během svého vývoje opustila.

Rumunština rozlišuje dodnes 2 pády u většiny feminin: nominativ-akuzativ a genitiv-dativ (nom.-ak. *doamnă* < *domina(m)*, gen.-dat. *doamne* < *dominae*). Dále má vokativ na *-e*: *doamne* < *domine* (nom. *domn*), *Petre* < *Petre* (nom. *Petru*). Jeho latinský původ však není podle Väänänen (1982: 197) jistý.

Vztahy mezi slovy, které latina vyjadřovala pomocí pádů, vyjadřují románské jazyky pomocí předložek, případně slovosledu.

### Stav v latině a možná vysvětlení změny

Zánik systému latinské deklinace se vysvětloval hláskovými změnami, které způsobily rozsáhlou homonymii mezi pády a přivodily následný krach celého systému, který si vyžádal vyvinutí nových způsobů vyjadřování. Podle novějších výzkumů však **vývoj ve fonetické oblasti nemohl být sám o sobě prvotní příčinou** tak rozsáhlé změny. Pomocí hláskových změn se také nedá vysvětlit eliminace některých pádových koncovek (např. *-orum*, *-arum*), které byly foneticky stabilní.

### Nevyrovnanost systému

V souvislosti se zánikem latinské deklinace se upozorňuje na **nevyrovnanost latinského systému** samotného (Herman 1997: 64). Při vývoji z ine. prajazyka latina zjednodušila jmenný systém. Zredukovala počet pádů z 8 na 6, ablativ absorboval lokál a instrumentál, lokál v některých případech také splynul s genitivem (*Romae* ve významu „v Římě“). Vokativ byl téměř ve všech případech roven nominativu. Některé tvary, které se ještě v archaické

latině lišily, vyústily do jedné podoby (např. dat. *oi* a abl. *od > ō*). V plurálu měl dativ a ablativ vždy stejnou koncovku, ze systému zmizel duál.

Systém byl nevyvážený i v tom, že např. ve 2. deklinaci se lišil gen. a dat. sg., ale v 1. ne a naopak 2. měla shodný dat. a abl., ale první ne. Kromě toho pády **neměly přesně vymezené funkce** a mnohdy se překrývaly. Prostým pádům dále **konkurovala spojení s předložkami**. Někdy se používalo prostého pádu, jindy pádu s předložkou a v některých případech bylo možné obojí.

Herman (1997: 65 – 66) nicméně uvádí, že **rostoucí chaos** ve funkcích pádů i jejich fonetické podobě by sám o sobě **nestačil, kdyby byla nominální flexe nezbytně nutná** pro srozumitelnost. Z toho důvodu se zachovaly např. slovesné koncovky, ačkoliv byly vystaveny stejným vývojovým tendencím ve výslovnosti jako jména. Jestliže si jazyk mohl dovolit pády výrazně zredukovat a následně ztratit, musel mít místo flexe **k dispozici jiné prostředky**. Podle Hermana (1997: 73) to byly **především předložky**.

**Nevyrovnanost systému** se uvádí jako příčina změn i v jiných případech. Lingvisté však upozorňují na to, že i stabilní systémy (např. španělština nemá subj. fut.) často vykazují prvky asymetrie, a proto to **nemůže být hlavní důvod**. Obecná vlastnost jazyka (tendence k vyrovnanosti) nám navíc neříká, proč došlo k určité změně na určitém místě a v určitém čase.

### Důležitost pádů v latině

Pinkster (1991a: 78nn.) obšírně zkoumal funkci pádů v klasické latině. Uvádí, že často nemá příliš smysl rozlišovat různé „významy“ pádů, ty nabývají větší důležitosti spíše u některých příslovečných určení. Pokusně odstranil z latinského textu pády a zkoumal jeho srozumitelnost. Ukázalo se, že pády nebyly ve většině případů pro porozumění nezbytně nutné. **Význam** věty je do značné míry určen **predikátem**, se kterým se mohou kombinovat jen určitá slova, jejichž počet bývá relativně nízký. Pády samozřejmě porozumění usnadňují i v případě, že nejsou nezbytné. Pinkster uvádí, by se pádům měla přisuzovat mnohem menší důležitost než je tomu v tradičních a školních gramatikách. Mnohem **větší roli hraje ve větě význam sloves a jmen**.

Podle Pinkstera právě **relativně malá důležitost pádů** vysvětluje, proč se románské jazyky mohly obejít bez pádů, aniž by byla ohrožena komunikace. Pády byly nahrazeny systémem založeným na **předložkách a slovosledu**.

### Proč právě akuzativ

Problémem je také vysvětlit, **proč** v některých jazycích nakonec **převládá akuzativ** na úkor nominativu. Akuzativ měl v pozdní latině tendenci získávat funkci univerzálního nepřímého a předložkového pádu. Dlouho se však rozlišoval nominativ a akuzativ (viz výše). Herman (1997: 68) vysvětluje konečnou převahu akuzativu vlivem oštiny a umberštiny, které měly nominativ plurálu první deklinace na *-as*. Takové nominativy jsou doloženy i v latinských archaických textech. Následně podle něj došlo vlivem analogie a deklinací, kde byl nominativ a akuzativ plurálu stejný, k rozšíření akuzativu jako jediného pádu i u jiných deklinací. **Tato hypotéza** se však vzhledem k problematice roli substrátů jeví spíše jako **nepravděpodobná**.

Zamboni (2000: 105) nabízí jiné vysvětlení. Zatímco v klasické latině byl akuzativ příznakovým<sup>1</sup> pádem a nominativ nepříznakovým, došlo během vývoje, zjednodušeně řečeno,

<sup>1</sup> Dvojice příznakový – nepříznakový: příznakový prvek má proti nepříznakovému „něco navíc“. Zatímco nepříznakový prvek v sobě může zahrnovat i příznakový, naopak to nelze. Ukážeme si to na slovní zásobě: *pes* je rodu mužského a *fena* rodu ženského. Plurál *psi* může označovat psy i feny, ale plurál *feny* nemůže označovat psy – samce. Maskulinum je nepříznakové a femininum příznakové. Podobně *rodiče* (*otec + matka*) jsou rodu mužského, slovo *rodičky* je pro tento význam nepoužitelné. Příznakovost nefunguje jen v lexiku, ale i v gramatice.

k přehození<sup>2</sup>: nominativ se stal příznakovým a akuzativ nepříznakovým. **Akuzativ** pak „zvítězil“ právě proto, že byl **nepříznakový**, a tudíž všeobecněji použitelný.

Toto tvrzení však zůstává na poli hypotézy.

### Závěr

Otázka po příčinách změny deklinace v konkrétním čase a prostoru není dosud uspokojivě vysvětlena. Jak upozorňuje Wright (2002: 307n.), nevystačíme zde pouze s argumenty čistě jazykového charakteru. Je třeba brát v úvahu i **společensko-historické faktory**. Změna tak velkého rozsahu **mívá více příčin**, které se vzájemně kombinují a doplňují. Svou roli mohla sehrát jak **nevyrovnanost systému**, tak **fonetický vývoj** nebo větší „**průhlednost**“ **předložkových konstrukcí** apod. Ani v tomto případě neexistuje jednoduchá a jasná odpověď na otázku, co způsobilo přechod od systému pádů k systému předložek a slovosledu.

### Stav v textech

V textech ovlivněných lidovou latinou a v pozdně latinských textech dochází k záměnám pádů. Podle Hermana (1997: 65) **vyvrcholil chaos** v používání jednotlivých forem nejpozději **v pátém století**. Lze vystopovat určité tendence, které jsou však velmi všeobecné a rozhodně nejsou pravidlem:

- záměny dativu a genitivu, místo posesivního genitivu se např. objevuje dativ;
- akuzativ se od starých dob rozšiřuje na úkor ablativu u deponentních sloves typu *uti* a na úkor dativu u sloves *parcere, persuadere, studere, nocere, servire*;
- **akuzativ** se stále více používá **po různých předložkách**, hlavně **na úkor ablativu**
- **akuzativ** má tendenci stávat se **univerzálním nepřímým a předložkovým pádem**
- dativu stále více konkuruje konstrukce **ad + akuzativ**, která je v této funkci doložena už u Plauta;
- partitivnímu a posesivnímu genitivu konkuruje **konstrukce s de**;
- ablativ nahrazován předložkovými konstrukcemi s *in, cum, per, propter*;
- nominativ a akuzativ se rozlišují na nápisech z mnoha oblastí, nicméně je i řada příkladů jejich záměny (hlavně u feminin 1. deklinace);
- vyskytují se i ustrnulé formy, např. genitivu typu *martyrorum* (tj. *dies*) „svátek“, tituly a epiteta (např. *regnante dominus Leoprando, viro excellentissimo rege in Italia*) nebo některé lokativy (*Brundisi > it. Brindisi, Florentiae > it. Firenze*).

### LITERATURA

HERMAN, József. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.

PINKSTER, Harm. (1991). *Sintassi e semantica latina*. Torino: Rosenberg & Sellier, 1991. Holand orig. 1984.

VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.

WRIGHT, Roger. *A Sociophilological Study of Late Latin*. Turnhout: Brepols, 2002. viii, 389. ISBN 2-503-5133.

ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano: dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma: Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.

<sup>2</sup> Souvisí to s různým způsobem vyjadřování pádových vztahů, s tzv. *ergativem a absolutivem*.